

DAVOR KOVAČIĆ
(Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

ISKAPANJA NA PROSTORU KONCENTRACIJSKOG LOGORA STARA GRADIŠKA NEPOSREDNO POSLIJE ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA I PROCJENE BROJA ŽRTAVA

UDK 940.547(497.5 Stara Gradiška)
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: studeni 2002.

U bivšoj jugoslavenskoj i sadašnjoj srpskoj historiografiji često su se, pa tako i danas, iznosile proizvoljne procjene o broju stradalih u tzv. jasenovačkoj skupini logora, u koju se ubraja i starogradiški logor. Najčešća procjena je da je u Jasenovcu stradalo 600.-700.000 žrtava, a u Staroj Gradiški oko 75.000 žrtava. Na temelju iskapanja Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRŽ), iskaza pojedinih preživjelih zatočenika kao i popisa žrtava Drugog svjetskog rata, posebno onog iz 1964. godine koji je dugo vremena skrivan od šire javnosti, proizlazi da su takve procjene bile znanstveno neutemeljene i neobjektivne te da je stvaran broj žrtava logora Stara Gradiška jednako kao i logora u Jasenovcu višestruko manji.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, NDH, koncentracijski logori, Jasenovac, Stara Gradiška, ljudski gubici, iskapanja, procjene.

Uvod

Stvarni ljudski gubici na prostoru bivše Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945., a poglavito onih stradalih u koncentracijskim logorima jasenovačke skupine logora u koji se ubraja i logor Stara Gradiška, nije još do kraja istražen niti utvrđen niti poslije više od pet desetljeća od njegova završetka.¹ Najveći dio dosadašnjih istraživanja o koncentracijskom logoru Stara Gradiška činjen je u sklopu istraživanja logora Jasenovac i sagledavan u kontekstu jasenovačke skupine logora. Kompleks koncentracijskog logora Jasenovac bio je najveći na području NDH, kako po prostoru koji je obuh-

¹ Problem sustavnijeg znanstvenog istraživanja žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj je pokrenuo dr. Franjo Tuđman početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća, kao dio istraživanja povijesti Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj. Kao direktor ondašnjeg Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu napisao je orijentacioni program djelatnosti Instituta u kojem je planirana i tema "Teror i zločin okupatora i kvilinga", a u sklopu koje se je planiralo istraživanje žrtava rata njemačkog, talijanskog i mađarskog okupatora te NDH i četnika.

vaćao, tako i po broju zatočenika koji su kroz njega prošli, ali i po broju nastradalih osoba.² U literaturi i izvornoj dokumentaciji naziva se različitim imenima, od kojih su najčešća bila: Sabirni logor Jasenovac, Koncentracijski logor Jasenovac, Sabirni i radni logor Jasenovac i sl., ali se najčešće naziva koncentracijski pa ga tako i navodim.³ Jasenovačka skupina logora sastojala se je od pet zasebnih logora i kao takva bila je prvi sustavno izgrađivan kompleks u NDH. Logor I. Krapje nalazio se u zaleđu istoimenog sela, desetak km uzvodno od Jasenovca, logor II. Bročice nalazio se u istoimenom selu 2 km od mjesta Jasenovac na cesti prema Novskoj, a logor III. Ciglana i logor IV. Kožara nalazili su se u samom mjestu Jasenovac.⁴ U kasnu jesen 1941. godine zbog poplava su likvidirani logor I. Krapje i logor II. Bročice i zbog toga je trebalo pronaći novi prostor. Taj prostor je pronađen u Staroj Gradiški koja leži na lijevoj obali rijeke Save 38 km nizvodno od Jasenovca, nasuprot Bosanskoj Gradiški. Za vrijeme kada je Sava bila granica između turskog i austrijskog carstva tu je sagrađena vojna utvrda, u kojoj je prije osnivanja logora bila kaznionica koja je potpadala pod Ministarstvo pravosuđa.⁵ Ona je kao tvrđava bila gotovo na idealnom mjestu koje može zaštititi logorsko područje od upada znatnijih partizanskih snaga. Logor u Staroj Gradiški osnovao je osobno Vjekoslav Maks Luburić, a Zakonskom odredbom od 19. veljače 1942. godine ukinuta je kaznionica i zavod za prisilni rad, te je ovaj logor ušao u skupinu jasenovačkih logora označen kao logor V.⁶ Starogradiški logor je u samom početku bio zamišljen kao "hrvatski logor",

² Narcisa LENGEL KRIZMAN, "Ženski sabirni logori 1941.- 1942. godine, *Povijesni prilozi 4*, Zagreb, 1985. Autorica logore NDH razvrstava u dvije osnovne skupine: sabirni i radni. Prema toj podjeli sabirni su logori predstavljali neku vrstu sabirališta uhićenika odakle su poslije nekog vremena bili odvođeni na druga mjesta ili stratišta. Radni logori su bili mjesta prisilnog i besplatnog rada logoraša, a u praksi su bila masovna gubilišta.

³ Mihael SOBOLEVSKI, "Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac", *Antisemitizam, holokaust, antisifaizam*, Židovska općina, Zagreb, 1996., str. 105.

⁴ Logor III. bio je smješten na području ciglane Ozrena Bačića, Srbina iz Jasenovca koji je prebjegao u Srbiju odmah poslije osnutka NDH. Logor IV. Kožara bio je smješten u bivšem industrijskom objektu i tu su bile smještene uglavnom osobe koje su znale industrijski predaivati kožu. U ovom logoru pretežno su se nalazili Židovi. Broj zatočenika u ovom logoru u odnosu na druge logore bio je mali, oko 100-150 ljudi i u njemu su uvjeti života i rada zatočenika bili relativno dobri.

⁵ "Zakonska odredba o ukidanju kaznionice i zavoda za prisilni rad", *Narodne novine*, Zagreb, 18. II. 1942. Likvidacijom kaznionice u Staroj Gradiški kao kaznionice je upotrebljavana tzv. "Crna kuća" u Banja Luci.

⁶ Kompleks koncentracijskih logora jasenovačke skupine sa Starom Gradiškom je obuhvaćao oko 210 km². U daljnjem razvitku kompleksa jasenovačkih logora formiraju se privremeni manji logori: logor V. (ciganski) u selu Uštica, na ušću Une u Savu, koji je postojao od prve polovice 1942. godine, pa do travnja 1945. godine. Numeracija ovog logora podudara se s logorom V. Stara Gradiška, ali je upotrebljavana kao interna oznaka za logor na užem području Jasenovca. Logor VI. (ženski radni logor) Mlaka, nalazio se je 12 km od Jasenovca prema Staroj Gradiški, gdje su za vrijeme sezonskih poljoprivrednih radova dovođene zatočnice iz ostalih logora. *Vidi*: Anđelko BARBIĆ, "Počeci osnivanja kompleksa koncentracijskih logora u Jasenovcu", *Slavonski povijesni zbornik*, Slavonski Brod, 1987., str. 1-2., 72.

odnosno pretežno za zatočenike hrvatske nacionalnosti, ali to nije u cijelosti ostvareno, pa su se u njemu pored najvećeg broja Hrvata nalazili zatočenici i zatočenice i ostalih nacionalnosti. Logor u Staroj Gradiški postojao je do 23. travnja 1945. godine kada su ga zauzele partizanske jedinice, a u logor Jasenovac jedinice 2. jugoslavenske armije su ušle u svibnju 1945. godine.⁷

O broju žrtava logora Stara Gradiška jednako kao i samog Jasenovca postoje različite brojke, proračuni, procjene i pretpostavke. Broj žrtava jasenovačke skupine logora, uključujući i logor u Staroj Gradiški temelji se na trima skupinama izvora.⁸

Prvu predstavljaju dokumenti raznih institucija NDH, od najviših državnih do samih logorskih. Isto tako ovoj skupini izvora pripadaju dokumenti i podaci koje su u istražnom postupku poslije završetka Drugog svjetskog rata davali pojedini ustaški dužnosnici i zapovjednici logora. Na temelju tih dokumenata, ipak se zbog nepotpunih podataka, a i u okolnostima u kojima su davane takve izjave (za pretpostaviti je da su vjerojatno bile onakve kakve su bile potrebne istražiteljima), ne može ustanoviti stvaran broj žrtava, nego se mogu samo činiti razne pretpostavke i procjene. U sastav ove skupine izvora mogu se ubrojiti i izvori njemačke provenijencije, odnosno izvori koji potječu od njemačkih dužnosnika i obavještajaca. Manjkavost ovih izvora je u tome što nisu sustavni i ne potječu od institucija i stoga su također podložni različitim interpretacijama i komentarima. Ustaše, jednako kao i Nijemci, čini se nisu vodili adekvatnu evidenciju o ubijenima u logorima. Oni su uglavnom posjedovali dokumentaciju o osobama koje su uhićene

⁷ U hrvatskoj historiografiji se dosada, iako to nije tema ovog rada, vrlo malo govorilo i pisalo o tome što se je sa logorima Jasenovac i Stara Gradiška zbivalo poslije ulaska partizanskih jedinica u te logore. Većina autora koja se bavila i istraživala problematiku jasenovačke skupine logora isticala je da su pri kraju rata, većina objekata u oba ova logora bila spaljena i srušena savezničkim bombardiranjima ili miniranjem koje su učinile ustaše kada su napuštali logore. Međutim, bilo je autora poput dr. Franje Tuđmana koji su tvrdili da su logori jasenovačke skupine bili upotrebljavani kao logori i nekoliko godina poslije završetka Drugog svjetskog rata, iako je bilo opće prihvaćeno stajalište da ti logori nisu bili nikada više obnavljani. *Vidi:* Franjo TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1990., 126. Postoje i osobe koje su tvrdile da su u jasenovačkom logoru bile zatočene poslije svibnja 1945. godine. Tako Ivan Paspas tvrdi da je u jasenovačkom logoru bio zatočen u travnju i svibnju 1946. godine. I. Paspas ističe da je logor po dolasku komunista na vlast djelovao u potpunoj tajnosti, da nije postojalo ništa pismeno o njegovom i boravku ostalih zatočenika u logoru. On se je kako kaže slučajno spasio prilikom jedne pošiljke cigli u Gradiškoj. Drugi svjedok Vladimir Piškur, također tvrdi da je bio zatočenik logora Jasenovac, sredinom 1946. godine te da je vidio likvidaciju zatočenika kada su nosili bodljikavu žicu. V. Piškur tvrdi da je Jasenovac poslije završetka Drugog svjetskog rata preuzela 21. srpska divizija, a da su zatočenici i likvidirani bili Hrvati s Križnoga puta. Treba istaći da su ovo sve još samo pretpostavke koje do sada nisu još istražene i dokazane. U cilju utvrđivanja povijesne istine, trebalo bi istražiti i vidjeti tko je bio zapovjednik logora i tko su bili (ako ih je uopće bilo), naredbodavci zločina. *Vidi:* "Postojao je logor Jasenovac sredinom 1946. godine", *Vjesnik*, Zagreb, 15. V. 1999. *Vidi:* Ljubica Štefan, "Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945.-1947/48", *Hrvatski žrtvoslov, Zbornik radova*, knjiga 1., Zagreb 1998., str. 209.-214.

⁸ Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1990., knj. 3., 332.

i na osnovi policijskih odluka upućene u logore te tamo stradale, ali bio je veliki broj osoba koje se u logor dospjele bez takvih odluka. Tako niti ovi podaci nisu potpuni i nikako ne mogu biti značajniji i pouzdaniji izvor. O masovnom dopremanju ljudi iz sela, pogotovo s Kozare i susjednih područja nije se vodila gotovo nikakva evidencija. I ona evidencija koja je eventualno vođena, bila je prilikom povlačenja ustaša uništena, tako da je ostao samo poneki, slučajno sačuvan dokument.⁹

Drugu skupinu izvora čine izjave preživjelih logoraša, međutim niti ova skupina izvora nije pouzdana kada je riječ o broju žrtava logora Stara Gradiška (jednako kao i Jasenovca). Govoreći o broju žrtava bivši logoraši daju razne osobne procjene koje se međusobno razlikuju i nikada ne podudaraju i sve te procjene nisu ničim obrazložene i potkrijepljene.¹⁰ Svi oni uglavnom iskazuju da evidencija likvidiranih zatočenika u logoru nije vođena, a ukoliko i je ona je uglavnom uništena, nepotpuna i kao takva neupotrebljiva za ustanovljenje točnog broja stradalih žrtava u logoru.¹¹

Treću skupinu čine materijalni ostaci, kao što su logorski objekti i grobišta. Međutim, niti ova skupina izvora ne predstavlja pouzdan izvor za znanstveno istraživanje ove problematike. Istraživanjem i iskapanjem materijalnih ostataka moguće je ustanoviti samo jedan dio žrtava logora, a za ostale se mogu praviti samo razne pretpostavke i kalkulacije koje su uvijek podložne zloporabi i raznim političkim spekulacijama, za što je logor Stara Gradiška i jasenovačka skupina logora uopće vrlo zoran primjer.¹²

⁹ *Isto*. Logorska je dokumentacija (evidencija, kartoteke i popis zatočenika) u samom KCL Jasenovac uništavana od ustaša dva puta: 1942. godine, uoči dolaska tzv. Međunarodne komisije i prilikom konačne likvidacije logora u travnju 1945. godine. Vrlo je vjerojatno da je dio dokumenata stradao i poslije rata od strane novih komunističkih vlasti.

¹⁰ Treba istaknuti da su izjave preživjelih logoraša, a pogotovo neposredno poslije izlaska iz logora dane pred raznim komisijama, prožete, što je i razumljivo negativnim, emocionalnim stajalištem svjedoka i u njima nerijetko ima i pretjerivanja i iskripljavanja pojedinih događaja u samom logoru. U mnogim iskazima preživjelih svjedoka ne navodi se ni dan ni mjesec, a ponekad čak niti godina kada se pojedini događaj zbilo.

¹¹ L.J. BOBAN, *n. dj.* 333.

¹² *Isto*. Istražujući problematiku jasenovačke skupine logora, težište je do sada uglavnom stavljano na broj žrtava logora, dok su ostali segmenti ove problematike kao npr. puštanje zatočenika iz logora i broj preživjelih logoraša bili zapostavljeni i prikazivani kao rijetka i slučajna pojava, a sami logori su prikazivani samo kao masovna stratišta u kojima je samo mali broj zatočenika slučajno preživio. Broj preživjelih logoraša, odnosno onih koji su boravili u logoru Stara Gradiška i uspjeli preživjeti i izaći na slobodu je značajan i može se sasvim sigurno mjeriti u tisućama. Posebno je brojna skupina preživjelih logoraša koji su iz Stare Gradiške upućivani na prisilan rad u Njemačku. Prema popisu živih sudionika NOR-a, izvršenom u prosincu 1964. godine na području SRH, internaciju u logoru Stara Gradiška je preživjelo 1270 zatočenika sudionika NOR-a, a u Jasenovcu 1184. Vidi: Igor GRAOVAC, "O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941.-1945.," *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974., br. 2., 39. Logoraši su iz logora izlazili na razne načine: otpuštanjem nakon isteka vremenskog roka na koji su bili osuđeni, pomilovanjem prigodom obilježavanja državnih praznika i vjerskih blagdana, razmjenom između partizanskog pokreta i njemačko-ustaških vlasti, a jedan broj zatočenika se uspio spasiti zahvaljujući činjenici da su uspjeli pobjeći iz logora.

Ovim radom pokušao sam na temelju dokumenata koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu prikazati broj žrtava koje je iskapanjima u Staroj Gradiški i okolici ustanovila Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata. U radu je prikazan i broj žrtava logora Stara Gradiška (i Jasenovca) prema popisu žrtava Drugog svjetskog rata iz 1964. godine koji je dugo skrivan od šire javnosti te su prikazane neke od različitih procjena i pretpostavki o broju žrtava starogradiškog logora.

Iskapanja u starogradiškom logoru i okolici neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata

Poslije završetka Drugog svjetskog rata, u Staroj Gradiški i okolici pristupilo se iskapanju žrtava ovog logora u cilju utvrđivanja broja stradalih osoba za vrijeme njegovog četverogodišnjeg postojanja. Zemaljska komisija NR Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946. godine ustvrdila je da se u okolici poznatog ustaškog logora Stara Gradiška nalazi izvjestan broj jama, u kojima su zatrpani leševi ubijenih u ovom logoru i oko njega.¹³

Dana 11. svibnja 1946. godine povjerenstvo Zemaljske komisije nastavilo je iskapati žrtve ustaškog terora u šumi zvanj Uskočka šuma koja je udaljena oko 12 km od Stare Gradiške, koje je iz tehničkih razloga bilo prekinuto 19. travnja iste godine (u Saopćenju se ne navodi koji su to tehnički razlozi bili razlogom prekida iskapanja). Pored ovog iskapanja, ista su činjena i u šumi zvanj Međustružje, udaljenoj oko 11 km od Stare Gradiške, te na području oko samog logora.¹⁴

U sastavu povjerenstva nalazio se je dr. Ante Premeru (ponegdje u literaturi ga se navodi i kao Ante Premev), sa svojim asistentom dr. Veljkom Bujanom. Iskapanju je bio nazočan i velik broj rodbine stradalih žrtava. Radovi na iskapanju su trajali od 11. do 20. svibnja 1946. godine. Iskopano je i pregledano ukupno 439 leševa, od toga 204 muških, 96 ženskih i 139 dječjih. Među leševima nađeno je i djece u dobi 3-4 mjeseca. Gotovo svi iskopani bili su mladi ljudi, a među njima je bio i znatan broj učenica trgovačke gimnazije iz Zemuna, odnosno Srijemske Mitrovice. Od gore navede-

¹³ Većina autora koji su pisali o žrtvama Drugog svjetskog rata koristili su naziv "antropološka istraživanja" za poslove koji su se više ili manje odnosili na stručnu obradu jednog ili više grobišta. Vidi.: Josip JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb, 1999, 58.

¹⁴ Hrvatski Državni Arhiv (HDA), Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ), Saopćenje br. 39, kut. 689.

nih leševa indetificirano je 107 leševa, uz pomoć rodbine ili isprava, pa je prema tome u prosjeku identificiran svaki četvrti leš.¹⁵

Obzirom na broj ranije iskapanih leševa u Uskočkoj šumi koji je izvršen od 15. do 19. travnja 1946. godine, u sve četiri jame, otkopane u ovoj šumi, pronađeno je i po liječničkim vještacima pregledano ukupno:

311 muških leševa

467 ženskih leševa

189 dječjih leševa

Ukupno je iskopano 967 leševa žrtava, koje su ubijene krajem rujna 1944. godine. U pogledu uzroka smrti sudsko-liječnički vještaci su ustanovili da je u 95% slučajeva usmrćenje nastalo udaranjem tupotvrdog predmeta u

¹⁵ Isto. Antun MILETIĆ u svojoj knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945.* (knjiga III) Beograd, 1987., 585.-588. donosi Saopćenje br. 38. Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u kojem se izvještava o iskapanjima na lokalitetu Uskočke šume. U tom članku su navedena iskapanja iz Saopćenja br. 39. Zemaljske komisije gdje su pored Uskočke šume izvještaji i o iskapanjima na lokalitetu u šumi Medustružje te na području oko samog logora. Ukupno 2.570 žrtava. Imena identificiranih leševa iz lokaliteta Uskočke šume su sljedeća: Đuro Crnojević – Donji Hrastovac, Pane Krejić – Romanovci, kotar Laktaši, Jovo Krstanović, Stole Kukić – Romanovci, kotar Laktaši, Simo Đekić – Vinkovci, Mile Knežević – Bakinci, kotar Laktaši, Miloš Petković – Vinkovci, Stevan Vulin – Bosanska Gradiška, Milan Crijević – Banja Luka, Bogdan Lovrić – Zemun, Nikola Ribarić – Zemun, Božo Kovačević – Vinkovci, Stevan Suša – Vinkovci, Savo Popović – Markušica, Nikola Lepšanović – Zemun, Jovo Marković – Pakrac, Rade Pičeta – Mostar, Vaso Predragović – Breza kod Gudovca, Nikola Dragišić – Nova Gradiška, Saša Dmitar – Okučani, Pantelija Burovac – Zemun, N. Kramar, Jula Supančić – Novska, Jozo Dragić, Janoš (Kato) Katović – Srijemski Banovci, Gvozdan Dabović – Vinkovci, Boško Milaković – Banja Luka, Čedo Tubić – Banja Luka, N. Purkić – Banja Luka, Z. Nedel (žena), Sokalić (žena), Đurđica Bukva – Srijemska Mitrovica, Milica Babić – Vukovar, Ljerka Kovačević Đurić – Nova Gradiška, Jovanka Čunčić – Srijemska Mitrovica, Merima Kovačić – Srijemska Mitrovica, Protić (žena), Anka Čokrlić – Okučani, Milka Jakovljević, Paula Miljević, Žarko Serbić – Negoslavci, Nada Božić – Slavonski Brod, Mirjana Ristić – Zemun, Gordana Iljić – Zemun, Hasim Deranić – Prnjavor, Ibro Beganović – Mokrice, kotarska oblast Bosanska Gradiška, Murat Beganović – Mokrice, Selim Salilović – Dubrava, kotarska oblast Bosanska Gradiška, Omar Hobeli – Dubrava, Jovo Grnjičić, Smit Kunat, Nadir Kahrić – Mokrice, Alad Kahrić – Mokrice, Mara Kahrić – Mokrice, Avda Kahrić – Mokrice, Meho Kahrić, Began Beganović – Mokrice, Osman Amonović, Hasim Ibrisević – Mokrice, Ahmed Halilović, Difka Beganović – Mokrice, Alija Alimanović – Turska Dubrava, Rasim Ahmedović – Mokrice, Musa Alimanović – Rovine, Bojka Halilović, Salko Dedić – Bos. Gradiška, Ibro Dedić – Turska Dubrava, Plama Dedić – St. Gradiška, Salko Dedić, Galeša Alimanović – Turska Dubrava, Ahmed Ahmedović, Filipović, Ibrahim Dedić, Alila Alimanović, Saban Alinović – Bos. Gradiška, Salko Mašić – Rovine, Meho Suljić – Turska Dubrava, Ahmo Razvanović – Mokrice, Miko Petrović – Banja Luka, Dedžo Ibrizović, Knežević, Ramo Pridorac – Mokrice, Uzdebegović – Mokrice, Ramo Omerović – Mokrice, Šaban Sarić – Mokrice, Suljo Rizvanbegović, Kahrić Ibro – Mokrice, Omer Hasanović – Mokrice, Suljo Suljić – Mokrice, Meho Đodić, Omer Kahrić, Ibrahim Mešić – Bos. Gradiška, Bego Kahrić – Mokrice, Kada Pridorac – Mokrice, Fata Adović – Donje Dubrave, Milka Dodić, Nedić, Ramo Alemanović – Rovine, Alija Sarić – Mokrice, Selija Halilović – Mokrice, Biserka Kahrić – Mokrice, Kada Halilović – Mokrice, Mejira Sanić – Banja Luka, Hamida Beganović – Turska Dubrava, Kada Hasanović – Mokrice.

zatiljak ili udarcem sjekire po glavi, jer je kod tolikog broja leševa nađen razlupan ovaj dio lubanje. Kod nekoliko slučajeva žrtve su usmrćene klanjem tvrdim predmetom, a kod nekih se nije moglo naći vanjskih vidljivih tragova nasilnog usmrćenja, te se po ostacima hrane od povraćanja u ustima, može pouzdano zaključiti da su ove žrtve bile žive zakopane i da je njihova smrt nastupila gušenjem.¹⁶

Kako su naročito leševi žena i djece nađeni u jamama u stavu ležeći potrbuške, zbijeni neposredno jedan povrh drugoga, zaključeno je da su žrtve bile prisiljene leći u jamu, a poslije toga su dobivali udarac nekim tvrdim predmetom u zatiljak.¹⁷

Kako je prilikom iskapanja koje je obavljeno između 15. i 19. travnja 1946. godine u Uskočkoj šumi identificirano 114 leševa, to je s gore navedenom identifikacijom obavljenom prigodom iskapanja 11. i 13. svibnja 1946. godine, od sveukupno iskopanog broja žrtava 967 leševa, identificiran ukupno 221 leš.¹⁸

Dana 16. svibnja 1946. godine započelo je iskapanje jame pronađene u šumi Međustrazje, u kojoj su sahranjene žrtve bili Srbi i Židovi, ubijeni 1. studenog 1942. godine. Ova jama nalazila se je 1 km bliže prema Staroj Gradiški od spomenutih jama u Uskočkoj šumi, a oko 300 metara udaljena od lijeve obale Save na samom rubu šume Međustruzje. Iskopana jama bila je duga 14, a široka 4 metra, dok je nakon otkopa zemlje dubina jame u kojoj su se nalazili leševi iznosila 1.5 m. U ovoj jami se našlo ukupno 960 leševa, ubijenih žrtava, koji su bili u jamu pobacani bez odjeće, pa je samo nekoliko leševa pronađeno obučeno. Svi leševi nađeni u ovoj jami ležali su međusobno ispremiješani, iz čega se može zaključiti da su žrtve samo omamljene, a još neusmrćene, žive pobacane u jame. Ovi leševi su se nalazili u posve raspadnutom stanju i identifikacija žrtava nije se nikako mogla ustanoviti.¹⁹

Dana 15. svibnja 1946. godine započeli su radovi na iskapanju sahranjenih u neposrednoj blizini starogradiškog logora, koji je poslije završetka Drugog svjetskog rata ponovo pretvoren u Zavod za prisilni rad. Obavljena su samo iskapanja pojedinačnih grobova i to na 13 raznih mjesta. U otkopanim grobovima nađeno je na 3 mjesta po 1 leš, na jednom mjestu 2, na 2 mjesta po 7 i na jednom mjestu 14 leševa, dok su na ostalim mjestima iskapanja ostala bez rezultata. Na mjestu na kojem je pronađeno 14 leševa, njih 12 su bili dječji.²⁰

Kao uzrok smrti kod ovih leševa ustanovljeno je u dva slučaja vješanje, jer su kod tih leševa pronađene omče na vratu, kod jednog metak iz pištolja ispaljen je iz neposredne blizine, dok kod ostalih leševa nisu pronađeni

¹⁶ *Isto.*

¹⁷ *Isto.*

¹⁸ *Isto.*

¹⁹ *Isto.*

²⁰ *Isto.*

nikakvi vidljivi tragovi usmrćenja, pa je komisija zaključila, da su te žrtve pomrle ili od gladi ili od kakve bolesti. Svi ovi leševi bili su sahranjeni u tim jamama bez ikakve odjeće, a kod njih nisu pronađeni nikakvi tragovi ili znaci za pobliže utvrđivanje identifikacije. Samo je kod jednog leša utvrđena devijacija nosne kosti (septuma) koju je imao i prije smrti, a kod jednoga su pronađena dva zlatna zuba kutnjaka. Identifikacija leševa sahranjenih na ovom prostoru mogla se je ustanoviti samo pomoću svjedoka koji dobro poznaju najkarakterističnija obilježja pojedinih žrtava.

Na sjeverozapadnoj strani logora, oko 80 metara u sjevernom pravcu od sjeverozapadnog ugla logorskog zida pronađena je 17. svibnja 1946. godine skupna jama leševa veličine 310x120 metara.²¹ Uslijed visokog sloja zemlje koja je bila navezena iznad ove jame, leševi su bili čvrsto prignječeni jedan uz drugoga, tako da je bilo gotovo nemoguće njihovo odvajanje, osim samo u gornjem sloju. Sudbeno-liječničkim pregledom utvrđeno je da su žrtve iz ove jame usmrćene oštrim zasjecima sjekire u glavu ili udarcem tupotvrdog predmeta po kosti lubanje.²² Leševi nađeni u ovoj jami, njih 600, bili su pobacani zajedno s odjećom, a pregledom je ustanovljeno da su žrtvama bili izvrnuti džepovi odjeće, tako da se kod njih nije moglo pronaći nikakvih predmeta niti isprava. Ovi leševi u pretežnom dijelu su potjecali od odraslih muškaraca, koji su najvećim dijelom bili obučeni u seljačku nošnju i opanke. Nađeno je i nekoliko ženskih leševa, od kojih je jedan bio obučen u sivu prugastu pidžamu, preko koje je bio navučen crni, dugi kaput. Kod svih ovih leševa i odjeće koja je bila na njima, nastupila je već takva trulež, da su se pri samom dotiru potpuno raspadali, tako da je bilo nemoguće provesti identifikaciju.²³

Tako je u razdoblju između 15.-20. travnja i 10.-21. svibnja 1946. godine, Zemaljska komisija na području Stare Gradiške iskopala i pregledala slijedeće lokalitete na kojima su pronađeni leševi žrtava pogubljenih u koncentracijskom logoru Stara Gradiška između 1941. i 1945. godine:

Uskočka šuma pronađeno	967 leševa
šuma Međustružje pronađeno	960 leševa
skupna jama kod logora pronađeno	600 leševa
u pojedinačnim jamama pronađeno	43 leša
Ukupno je pronađeno	2.570 leševa.

Komisija je procijenila da se oko logora i to s istočne strane logorskog prostora nalazi još oko 3.000 leševa bivših zatočenika ustaškog logora, bilo

²¹ *Isto.*

²² O metodama i oblicima mučenja i ubijanja u jasenovačkim logorima vidi: A. BARBIĆ, "Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac, *Zbornik centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod, 1985, br. 1., 153-178.

²³ ZKRZ, Saopćenje br. 39, kut. 689.

pojedinačno ubijenih, umrlih od gladi ili koje bolesti. Zaključila je da će o eventualnom otkapanju i utvrđivanju identiteta javnost biti obaviještena putem dnevnog tiska.²⁴

Za logor Stara Gradiška jednako kao i logor Jasenovac, Javno tužilaštvo Narodne Republike Hrvatske napravilo je 1956. godine "Popis žrtava ubijenih u logoru Stara Gradiška". Popis se odnosi na djecu do 14 godina, žene od 14 do 70 godina, muškarce od 14 do 70 godina, starice i starce iznad 70 godina. Prema tom popisu od 1941. do 1945. godine ukupno je ubijeno 2.830 osoba. Najviše je ubijeno djece do 14 godina, 1.105, žena od 14-70 godina, 1.616. Gledano po godinama najbrojnija ubojstva su učinjena 1942. godine. Od ukupno ubijenih, te je godine zabilježeno 2.577 žrtava, djece do 14 godina 1059, a žena do 70 godina 1.420.²⁵

U odluci Zemaljske komisije br. Zk. 7547/45 utvrđeni su sljedeći slučajevi masovnih likvidacija u ovom logoru (sve su se dogodile tijekom 1942. godine):

1.) 10. travnja 1942. godine ustaše su digle sve bolesnike iz tzv. bolnice, njih osamdeset;

²⁴ Isto. Istraživanja jasenovačkog područja su vršena i 1961. i 1964. godine. Iskapanja iz 1961. godine zorno pokazuju kako su se na nekompetentan i neozbiljan način utvrđivali brojevi jasenovačkih žrtava. Naime, ovo iskapanje u studenom 1961. godine je organizirala tročlana komisija Općinskog odbora Saveza boraca Bosanska Dubica. Tzv. komisija je u prvoj grobnici pronašla sedamnaest lubanja, u drugoj gdje su po njima "žrtve kuvane u kazanima" pronađene su sitne kosti, a trećoj "gdje su žrtve spaljivane naišli su na paljene žrtve". Zaključili su na temelju tog nalaza kako bi u 120 grobnica koje su obilježene, bilo 550.800 žrtava. *Opširnije v: Ljubo BOBAN, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, Zagreb, 1989., knj. 2., 368; J. JURČEVIĆ, n. dj. 63.* U studenom 1964. godine ekipa antropologa u sastavu Vida Brodar, Anton Pogačnik i dr. Srboljub Živanović počela je antropološka istraživanja na terenu nekadašnjeg logora Jasenovac. Mjesta za otvaranje sonde izvršena su na osnovi konfiguracije terena i postojećih ulegnuća tla te postavljenih oznaka za masovne grobnice. U devet sondi nisu pronađeni materijalni ostaci žrtava, a u ostalih petnaest pronađena su 193 skeleta – 96 ženskih, 69 muških i 6 dječjih, za 22 nije utvrđen spol jer su skeleti bili u jako lošem stanju. Komisija je na kraju podvukla da na osnovi nedovoljnih podataka ne bi mogla dati niti približan broj pogubljenih žrtava na području samog logora, jer istražena površina sonde nije dovoljna u odnosu na veliki broj i opseg masovnih grobnica te je predložila vršenje novih iskapanja "kada vremenske prilike budu pogodnije". V: Izvještaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica žrtava u koncentracionom logoru u Jasenovcu, Hrvatski povijesni muzej, (HPM), Dokumentarna zbirka XX stoljeća. Mirko PERŠEN u svojoj knjizi *Ustaški logori, Zagreb, 1990.*, spominje tri foto snimanja jasenovačkog područja iz zraka 1957., 1976. i 1983. godine, a najpotpunija i najsuvremenija su bila istraživanja u travnju 1983. koje je u kolor tehnici izveo Vojnogografski institut iz Beograda. Na fotokolicama su označena sva mjesta registrirana kao moguće grobnice. 6. travnja 1984. godine izvršena je provjera na sedam lokacija označenih na fotokolicama. Na četiri lokacije pronađene su ljudske kosti i lubanje, te razni predmeti. Na lokaciji koja se nalazila u neposrednoj blizini označenog groblja u bivšem koncentracijskom logoru Jasenovac pronađene su goveđe kosti. Na dvije lokacije nisu ustanovljeni ostaci koji bi ukazivali na postojanje grobnica. *Opširnije vidi: Marijan OLUJIĆ, Aerofoto istraživanja u Spomen području Jasenovac, Spomen područje Jasenovac, 1985., Josip JURČEVIĆ, n. dj. 58-70.*

²⁵ M. PERŠEN, n. dj., 266.

2.) oko 20. travnja 1942. godine provedena je racija na nemoćnike u logoru

3.) u svibnju 1942. godine pokupljeno je u logoru oko stotinu slabih i nemoćnih Židova. Sve ove zatočenike ustaše su navečer strpali u kamione i poubijali ih izvan logora, a odijela ubijenih vraćena su u logor drugog dana ujutro.²⁶

U odluci Zemaljske komisije br. ZK. 8581/45. vode se ovi slučajevi masovnih likvidacija:

- u mjesecu listopadu 1942. godine stiglo je u logor oko tri stotine Židova i Srba koji su odmah kod dolaska poubijani. Među likvidiranim je bila i skupina tzv. "povlaštenih" Židova koje su tako zvali jer je ta skupina bila poslana iz Zagreba s popratnim pismom da se s njom "dobro postupa i da se oslobodi od rada".²⁷ Većinom su to bili stariji ljudi inženjeri, liječnici i pravnici Židovi kao npr. dr. Deutsch-Maceljski i dr.²⁸

- 1. studenog 1942. godine odvedeno je osam stotina Židovki i drugih zatočenika iz Kule tobože na rad u Njemačku, ali su stvarno poubijane u selu Jablancu kraj Stare Gradiške.²⁹

- u mjesecu prosincu 1942. godine poubijano je dvadeset i pet Židova, jer je pobjegao ing. Danon s još dvojicom Židova, a poslije je poubijano četrdeset osam Židova, jer je Židov Beck iz Karlovca pobjegao s logorske ekonomije u Bistrici.³⁰

²⁶ HDA, ZKRZ, GUZ, Logor Stara Gradiška, elaborat, kut 8., br. 53-69.

²⁷ Dokumenti ustaškog terora, Koncentracioni logori, *Izdanje "Vjesnika", jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske 1944.*, Izdavač reprint izdanja Spomen-područje Jasenovac, 69.

²⁸ Iz obitelji Deutsch-Maceljskih nitko nije dobio arijska prava niti bilo koji drugi formalni dokument koji bi ga izuzimao od progona. Vlatko Deutsch-Maceljski i supruga Marga bili su uhićeni u kolovozu 1942. godine i odvedeni u gimnaziju u Križanićevoj ulici, gdje je tada bilo sabiralište. Na intervenciju nepoznate osobe izvučeni su iz Križanićeve i prebaćeni u zatvor na Savskoj cesti. Bilo je sve sređeno da odande i izađu, ali je stigla prijava da netko od obitelji Deutsch-Maceljski skriva neku imovinu, pa su vraćeni u čeliju i potom deportirani u Jasenovac i Staru Gradišku odakle se više nisu vratili. *Vidi*: Ivo GOLDSTEIN, saautor Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001.

²⁹ Dokumenti ustaškog terora, n. dj. 67.-68. Komisija za slanje na rad u Njemačku dolazila je povremeno u logor. Zdrave i za rad sposobne muškarce i žene bez djece popisivala je i preuzimala za daljnje transportiranje. Članovi komisije i ustaše najprije bi poredali muškarce, pa zdrave i za rad sposobne odvojili na jednu, ostale na drugu stranu. Sposobne je popisala komisija, a nesposobne ustaše. Jednako se postupalo i sa ženama, samo što su majkama sposobnim za rad odmah oduzeli djecu i odvojili ih. Pošto je komisija uredila sve formalnosti, čak i napravila i neke ugovore između tih ljudi i njemačkih firmi, transporti sposobnih odlazili su iz logora za Njemačku. Transport nesposobnih ubrzo je odlazio za njima u selo Jablanac blizu Stare Gradiške, pod jakom pratnjom naoružanih ustaša koji su ih tamo ubijali i pokapali.

³⁰ Ovu likvidaciju je izvršio Miroslav Filipović-Majstorović, jedan od zapovjednika starogradiškog logora. Bivši zatočenici logora Stara Gradiška ističu da se najveći broj likvidacija dogodio upravo za vrijeme Majstorovićeve zapovjedanja logorom, te da je te likvidacije on osobno počinio. Prema presudi Vojnog suda komande grada Zagreba 29. VI. 1945. osuđen je

- na ekonomiji “Mlaka” u mjesecu kolovozu 1943. godine ubijeno je tri-deset zatočenika rezanjem grkljana i trbuha, a zatim su pobacani u rijeku Savu.³¹

Različite pretpostavke i procjene o broju žrtava logora Stara Gradiška

U prvim danima poslije završetka Drugog svjetskog rata jasenovačka skupina logora (Jasenovac-Stara Gradiška) većinom se ne izdvaja kao ništa posebno u odnosu na čitav niz drugih logora i zločina počinjenih na prostoru

na smrtnu kaznu vješanjem, uz trajan gubitak građanskih časti i konfiskaciju imovine. *Vidi:* Davor KOVAČIĆ, “Zapovjednici i dužnosnici jasenovačke skupine logora 1941.-1945., *Časopis za suvremenu povijest, (ČSP)*, br. 1., 2000., 97.-112.

³¹ ZKRZ, GUZ, Logor Stara Gradiška, elaborat, kut. 8., br. 53-69. Komisija je zaključila da odgovornost za zločine u Staroj Gradiški spada na sve opće naredbodavce, Nijemce i ustaše, po čijim nalogima su ustaški logori osnovani i zločini u njima vršeni. Pored toga, kako se u elaboratu navodi, Zemaljska komisija utvrdila je kao neposredne izvršioce ovih zločina ustaške dužnosnike u samom logoru Stara Gradiška (ukupno 41 osoba) i to: Miroslav Majstorović-Filipović, ranije katolički svećenik, kasnije zapovjednik starogradiškog logora do kasne jeseni 1942. godine do proljeća 1943. godine, Jere Maričić, ustaški zastavnik, Joso Matijević, ustaški poručnik, Mile Orešković, ustaški emigrant, ustaški satnik, zapovjednik starogradiškog logora od jeseni 1941. godine do studenog 1942. godine, Ante Vrban, ustaša i koljač u Staroj Gradiški, Nikola Gagro, šef mučilišta u bolnici u Staroj Gradiški, koljač, Nikola Gadžić, ustaški natporučnik, zapovjednik starogradiškog logora od svibnja do jeseni 1943. godine, Stipan Bosak ustaški satnik, zapovjednik starogradiškog logora od prosinca 1943 godine (ubijen u travnju 1944. godine u Bosanskoj Dubici), Stanko Bevanda, ustaša, koljač, Čiro Grubišić, kriminalac s robije, ustaški agent, radio u podrumu kaznionice Stara Gradiška, Mirko Runjaš, ustaški vodnik u starogradiškom logoru 1944. godine, Krešo Majić, ustaša, Branko Slipčević, zapovjednik starogradiškog logora u ožujku i travnju 1943. godine, Ilko Bukovac, ustaški poručnik, radio u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Barbarić (ne navodi se ime), ustaški vodnik u logoru Stara Gradiška, Stjepan Rubinić, duša istrage u logoru Stara Gradiška, bivši upravitelj redarstvene uprave u Gospiću, Pere Brezica, radio u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Šimun Buntić, vršio nadzor nad ustašama u logoru Stara Gradiška, čovjek velikog povjerenja Luburića, Marketić (ne navodi se ime), Ilja (zvani Strić) sudjelovao u svim zločinima u Gradini, Tihomir Kordić, ustaški krvnik logora Stara Gradiška, Josip Stojčić, ustaški koljač u logoru Stara Gradiška, Milka Pribanić, ustaška dužnosnica u logoru Stara Gradiška, Maja Buždon, zapovjednica ženskog logora u Staroj Gradiški, Nada Luburić Tomić, polusestra Maksa Luburića, ustaška dužnosnica u logoru Stara Gradiška, Božica Obradović, ustašica, radila u logoru Stara Gradiška, Korenicki (ne navodi se ime), ustaški vodnik, koljač u logorima, Luka Čop, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Jakob Ciprijanović, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Stipe Prpić, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Dinko Šakić, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Josip Čupić, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Ante Zrinušić, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Jerko Jurišić, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Ivan Helilović, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Ivan Čačić, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Nikola Čačić, ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Džogić (ne navodi se ime), ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Vrlovček (ne navodi se ime), ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, Beto (ne navodi se ime), ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška i Čizmežija (ne navodi se ime), ustaša u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

bivše Jugoslavije. Tek krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina problematika jasenovačkog logora, a time i Stare Gradiške počinje se sve više isticati te se o njemu počinje stvarati svojevrsan mit.³² Stvaranju mita je doprinijelo i nepostojanje pouzdanih izvora te znanstvene, demografsko-statističke obrade o ratnim žrtvama Drugog svjetskog rata u cjelini. Tako su se i o broju žrtava jasenovačke skupine logora iznosili razni proizvoljni i ničim argumentirani podaci. U većini izdanja koja su se bavila problemom žrtava jasenovačke skupine logora, navodi se da se “točan broj žrtava ne može ustvrditi, ali prema procjenama preživjelih svjedoka broj žrtava jasenovačke skupine logora premašuje 600-700.000 žrtava”. O stanju u logorima Jasenovac-Stara Gradiška do kraja 1944. godine sačuvano je svjedočenje nepoznatog logoraša: “Konzentracioni logori u Hrvatskoj (grobnice preko 600.000 nevinih ljudi, žena i djece).” U iskazu se naglašava da “konzentracioni logori u Hrvatskoj, a naročito u Jasenovcu i Staroj Gradiški mogu se s pravom nazvati najvećim mučilištima ljudi, žena, djece u povijesti čovječanstva. Javnost je već u nekoliko navrata obaviještena o najgroznijim zločinima izvršenim u ovim logorima na 6-7 stotina hiljada nevinih muževa, žena i nejakе djece, pripadnike svih vjera.... Obzirom na mali prostor logora u Gradiški i na njegovu udaljenost od željezničke pruge u ovaj je logor upućeno manje interniraca, izuzev malog broja otposlatih u Njemačku i neznatnog broja puštenih kući. Od oko 50.000 ljudi, žena i djece upućenih u ovaj logor, ubijeno je, zaklano i otrovano preko 45.000.”³³

Tako se u pojedinim izdanjima kao primjerice u Vojnoj enciklopediji navodi, također bez ikakvih argumenata da je broj žrtava zatočenika u Staroj Gradiški 75.000, a u Jasenovcu 600.000.³⁴ Znanstveno nekritičan pristup problemu žrtava Drugog svjetskog rata, a napose žrtava logora doprinio je da se u sljedećim desetljećima broj žrtava jasenovačke skupine logora “popeo” na najmanje nekoliko stotina tisuća žrtava, a početkom osamdesetih pojedini autori su došli do “najnovijih podataka” prema kojima je u jasenovačkoj skupini logora ubijeno “najmanje milijun Srba” ne računajući žrtve drugih naroda i narodnosti.³⁵

Kada se govorilo o broju žrtava stradalih u koncentracijskom logoru Stara Gradiška, najčešće se procjenjivalo da se broj stradalih osoba u tom logoru kao što je istaknuto kreće oko 75.000, međutim ova iskazana brojka nikada nije ničim argumentirana i dokazana. Istina je da je i u jednoj od karakteristika koje su njemačke oružane snage i Gestapo u Drugom svjetskom ratu dale za Vjekoslava Luburića, navedeno je da je na njegovu osob-

³² Josip JURČEVIĆ, *n. dj.*, 113-159.

³³ A. BARBIĆ, “Prilozi problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac od 1941. do 1945, *Slavonski povijesni zbornik*, 1-2, Slavonski Brod, 1988., 89.

³⁴ U *Enciklopediji naroda Jugoslavije*, Zagreb, 1960., sv. IV, također se navodi “da prema procjeni koja se oslanja na iskaze preživjelih, sačuvane dokumente i priznanja uhvaćenih ustaških zločinaca iz jasenovačkog logora, broj jasenovačkih žrtava premašuje 700.000.

³⁵ Franjo TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1990, 92.

nu zapovijed u Staroj Gradiški ubijeno, odnosno likvidirano 80.000 ljudi (za Jasenovac se navodi 120.000, a za ostale logore u NDH 20.000). Njemački poslanik u Zagrebu, u to vrijeme Siegfried Kasche, smatrao je da je ta procjena neutemeljena i da se navedeni podaci “mogu smatrati daleko pretjeranima”.³⁶

U izjavama preživjelih logoraša također su se iznosile i iznose visoke proizvoljne procjene poput ovih, ali i one koje poput bivšeg zatočenika starogradiškog logora Šime Klaića za gornju granicu žrtava ovog logora određuju brojkou od oko 8.000 ljudi.³⁷ Bivši zatočenik logora Stara Gradiška i Jasenovac Mirko Peršen u svojoj navedenoj knjizi niti za jedan od ova dva logora ne navodi broj osoba stradalih u njima, nego oprezno procjenjuje da se ukupan broj ubijenih u svih pet logora jasenovačke skupine kreće u rasponu od 60.000 do 80.000.³⁸

Mnogi svjedoci koji govore o “nekoliko desetaka tisuća, pa i više” žrtava logora Stara Gradiška, često daju izjave koje su međusobno suprotstavljene i pobijaju jedna drugu. Tako pri opisu svog boravka u logoru i opisujući likvidacije, pojedinačne ili skupne govore o pojedincima ili skupinama od desetak ili najviše nekoliko desetaka žrtava. I za te likvidacije ističu da nisu bile svakodnevnne, nego su izvršavane u pojedinim razdobljima trajanja ovog logora (najviše tijekom 1942. godine). Prema njihovim izrečenim brojčanim podacima (oko 75.000) takve i još nekoliko puta veće likvidacije morale su biti obavljane svakodnevno, pa još i češće da bi se došlo do izrečene brojke. Preživjeli zatočenici starogradiškog logora kako je navedeno, ističu da su likvidacije kako skupne tako i pojedinačne bile najčešće tijekom 1942. godine. Prema njihovom sjećanju logor Stara Gradiška je tada bio “živa klaonica” i nije se gledalo “tko si i što si”.³⁹ Većina bivših zatočenika koji su boravili i u Jasenovcu i Staroj Gradiški, uspoređujući stanje u ova dva logora ističu, da je sve u svemu, iako niti tamo nije bilo dobro, starogradiški logor zbog boljih uvjeta života bio puno bolje mjesto nego što je to bio logor Jasenovac. Neki preživjeli zatočenici tvrde da su uvjeti života u Staroj Gradiški bili “hotelski” u odnosu na Jasenovac. Bivši zatočenik Ivan Palčec je istaknuo da je za njega Stara Gradiška bila “čistilište”, u odnosu na Jasenovac koji je bio “pakao”,

³⁶ M. PERŠEN, *n. dj.* 317.

³⁷ Šime Klaić je poslije završetka Drugog svjetskog rata bio član Odbora koji je nastojao ustanoviti točan broj žrtava jasenovačke skupine logora. Prema njegovom kazivanju pojedini članovi Savjeta Spomen-područja Jasenovac licitirali su brojem žrtava, što je on smatrao sramotom. Također ističe da je predlagao tadašnjem JAZU da se osnuje odbor koji će na znanstvenoj osnovi istražiti ne samo zločine ustaša, nego i Nijemaca, Talijana, Mađara, četnika, balista i drugih. Također Klaić ističe da je uspio nagovoriti predstavnike iz BiH da na znanstvenom skupu podnesu izvješće o tome koliko su četnici pobili muslimana u Foči, a neki Srbi su se protivili govoreći da je to nepotrebno. Neki Srbi su isto tako htjeli staviti obilježje da je na Gradini stradalo 650.000 ljudi, pa im je on rekao da je ta brojka preuveličana i da će ih biti sram kada to budu morali skidati. (*Slobodna Dalmacija*, 29. VI. 1999.)

³⁸ M. PERŠEN, *n. dj.* 329.

³⁹ “Moj se sin u Jasenovcu rodio i umro”, *Jutarnji list*, Zagreb, 4. V. 1999.

iako je on “krvavih batina” dobio u Staroj Gradiški, a ne u Jasenovcu. I. Palčec ističe da je stanje u starogradiškom logoru 1942. godine bilo jako teško, ali da se 1943. godine, poslije pada, odnosno kapitulacije Italije stanje u logoru bitno popravilo. Ubojstva i maltretiranja su bila puno rjeđa i stanje je kako je istaknuo bilo tako dobro da “zatočnici nisu niti znali da su u logoru”.⁴⁰

Koliko su svi brojevi podaci o žrtvama logora Jasenovac i Stara Gradiška bili neutemeljeni i preuveličani može se potkrijepiti na temelju ne tako davno objavljene knjige *Jasenovac – četvrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije 1992.*, Sarajevo-Zürich, 1998., u izdanju Bošnjačkog instituta Adila Zulfikarpašića. Naime, Savezni zavod Jugoslavije za statistiku u Beogradu je 1964. godine obavio opsežan posao popisivanja svih osoba koje su tijekom Drugog svjetskog rata izgubile život na strani NOB-e ili kao žrtve terora Nijemaca i njihovih saveznika.⁴¹ Rezultat toga rada bio je popis imena žrtava sastavljen po kotarevima, gradovima i selima bivše Jugoslavije. Međutim, ovaj popis u čije je izvršenje uloženi veliki napor ondašnjeg državno-administrativnog i političkog aparata nikada nije izašao u javnost. Razlog tome je vjerojatno činjenica da su se rezultati popisa pokazali razočaravajući za pokretače i izvršioce popisa, koji je izvršen zbog ratnih reparacija koje je SR Njemačka bila dužna platiti socijalističkoj Jugoslaviji. S obzirom na činjenicu da vlasti SR Njemačke nisu prihvaćale brojku od 1,7 milijuna ubijenih, nestalih, poginulih i umrlih građana Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu (u razdoblju od 6. travnja 1941. godine do 15. svibnja 1945. godine), koje je bez ikakvih argumenata iznosila službena vlast komunističke Jugoslavije, Savezno izvršno vijeće (SIV), donijelo je odluku o provođenju popisa ratnih žrtava. Za pripremu i provođenje ove odluke bili su zaduženi savezni i republički zavodi za statistiku. Cilj popisa je bio evidentiranje svih žrtava koje su počinile nacističke i domaće kolaboracionističke postrojbe (četnici, ustaše, nedićevci). U takve žrtve rata ubrajani su:⁴²

- internirani, zatvarani, deportirani, odvedeni na prisilni rad ili zarobljeni, bez obzira jesu li ubijeni, poginuli, umrli, nestali ili su preživjeli teror,
- poginuli kao pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije u razdoblju od 6. travnja do 7. kolovoza 1941. godine,

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Jugoslavija je napravila tri popisa žrtava Drugog svjetskog rata. Prvi je napravljen 1946. godine, drugi 1950, a treći 1964. godine. Ni jedan popis nije službeno objavljen, rezultati su držani u tajnosti, a arhivsko gradivo koncentrirano u Arhivu Jugoslavije, bilo je uglavnom nedostupno istraživačima. Tek u najnovije vrijeme objavljuju se dijelovi ili cijeli popisi. *Vidi: Mate RUPIC, “Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine”, Časopis za suvremenu povijest, (1) Zagreb, 2001., 7.-18.*

⁴² M. SOBOLEVSKI, “Prešućena istina-žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine, *Časopis za suvremenu povijest, (2-3), Zagreb, 1993., 90.*

- poginuli kao pripadnici Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili savezničkih vojnih formacija do 15. svibnja 1945. godine ili umrli do 15. svibnja 1946. godine, od posljedica ranjavanja, ozljeđa, ili bolesti dobivenih u ratu,

- poginuli kao civilne osobe od izravnog terora okupatorskih snaga i njihovih suradnika u razdoblju od 6. travnja 1941. godine do 15. svibnja 1945. godine,

- poginuli kao civilne osobe prilikom bombardiranja od 6. travnja 1941. godine do 15. svibnja 1945. godine.

Ovom poslu se pristupilo vrlo profesionalno i ozbiljno te je u priprema za izvođenje tog iznimno opsežnog posla izdana i brošura, odnosno priručnik s detaljnim uputama za provođenje popisa i prikupljanje svih relevantnih podataka o žrtvama. Izvršioi popisa su nastojali upisati sve podatke o žrtvama kao što su npr. ime, prezime, godina rođenja, ime oca, način, vrijeme i mjesto stradanja, nacionalna pripadnost.

Poslije višemjesečnog rada i sakupljanja svih podataka s terena od sudionika tih događaja, uže rodbine žrtava, pa do prikupljanja podataka iz arhiva, muzeja i drugih institucija, u studenom 1964. godine, završen je taj složen i naporan posao. Međutim, rezultati tog popisa bili su iznenađujući i poražavajući za naručitelje jer su rezultati popisa bili višestruko manji od onih s kojima se do tada izlazilo u javnost. Prema popisu iz 1964. godine ukupan broj onih koji su izgubili živote na području cijele Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu iznosio je "samo" 597.323 žrtve. Za područje Hrvatske tim je popisom utvrđeno 185.327 ubijenih, poginulih, umrlih i nestalih. Nedugo nakon toga ustanovilo se da je ta brojka nepotpuna, pa je novoutvrđena brojka ratnih žrtava za Hrvatsku iznosila 194.749 žrtava, što je prvotnu brojku uvećalo za oko 9.000 žrtava. Žrtve Drugog svjetskog rata, prema tom popisu, po ostalim republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije iznose: Bosna i Hercegovina 177.045; Crna Gora 16.903; Slovenija 40.781; Makedonija 19.076; uža Srbija 97.728; Kosovo 7.927, Vojvodina 41.370; nepoznato 1.744.⁴³ Po nacionalnoj strukturi u Drugom svjetskom ratu stradalo je: Srba 346.740; Hrvata 83.257; Slovenaca 42.027; Makedonaca 6.724; Crnogoraca 16.276; muslimana 32.300; Židova 45.000; Turaka 686; Šiptara (Albanaca) 3.241; Mađara 2.680; Slovaka 1.160; ostalih i nepoznato 16.202. Ukupno je po republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije stradalo 596.293 osobe što je za 1.030 žrtava manje od broja žrtava po republikama i pokrajinama.⁴⁴ Žrtve su popisane i prema načinu na koji su izgubile život, pa je tako od ukupno 597.323 žrtve ubijeno 352.560, poginulo je 198.758, umrlo 37.143, nestalo 8.862.⁴⁵

⁴³ Isto. 92.

⁴⁴ Isto. 92.-93.

⁴⁵ Isto. 93.

Iz svega navedenoga razvidno je da su ti podaci bili znatno niži od očekivanja službenih vlasti, kako za Hrvatsku tako i za područje cijele bivše Jugoslavije, premda su i one same vjerojatno predmnijevale da ukupna brojka neće biti u skladu s njihovim očekivanjima. Takvoj pretpostavci doprinosi i činjenica da tijekom 1964. godine u cjelokupnom relevantnom tisku na području nekadašnje Jugoslavije, odnosno najuglednijim dnevnim i tjednim političkim tiskovinama (Vjesnik, Borba, Politika), o popisu i pripremama za njegovo izvršenje nisu objavljene nikakve vijesti, štoviše o tome nije bilo nikakvih obavijesti i informacija. Kako su konačni rezultati popisa bili puno niži i od najpesimističnijih očekivanja državnog vrha, popis je odmah stopiran i ne samo da nikada nije izašao u javnost, nego je naprotiv čuvan kao najstroža državna tajna. U tadašnjim visokim političkim krugovima rezultati ovog popisa su se opravdavali njegovom nepotpunošću, želeći tako konačnu ionako ogromnu brojku približiti onoj poželjnoj od preko 1,7 milijuna gubitaka naroda i narodnosti Jugoslavije. Kao što je već rečeno upravo je nedostatak službenog broja žrtava stradalih u Drugom svjetskom ratu bio plodno tlo za stvaranje "jasenovačkog mita" i neutemeljeno preuveličavanje broja žrtava logora Jasenovca i Stare Gradiške.⁴⁶

Prethodne rezultate popisa sumirali su tadašnji republički statistički zavodi, a konačnu obradu i objedinjavanje izvršio je Savezni zavod za statistiku u Beogradu i umnožio ih u nepoznatom broju primjeraka. Na temelju tog popisa objavljen je 1992. godine u samo nekoliko primjeraka popis koji je za internu uporabu napravio Savezni zavod za statistiku SRJ u Beogradu, a čiji je izvorni naziv *Spisak žrtava rata 1941.-1945. - Ustaški logor Jasenovac*. Kopiju, odnosno reprint tog kompjutorskog ispisa objavio je vlasnik i osnivač Bošnjačkog instituta u Švicarskoj već spomenuti Adil Zulfikarpašić. Javnosti do sada nije predočeno na koji je način i pod kojim okolnostima u posjed ovog tajnog dokumenta došao upravo Bošnjački institut.

Knjiga koja sadrži taj popis obuhvaća 1171 stranicu velikog formata, te su mu dodane dvije stranice uvoda koji je pripremio Meho Visočak te tablica zbirnog pregleda broja žrtava prema nacionalnoj pripadnosti stradalih u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. U popisu žrtava stradalih u logorima Stara Gradiška i Jasenovac, nalaze se žrtve iz svih kotareva, gradova i sela nekadašnje Jugoslavije poredani abecednim redom. Pri samom dnu svake stranice popisa masnim je slovima otisnuta napomena "spisak nije potpun". Popis je poimeničan i prema navedenim popisnim pravilima trebao je obuh-

⁴⁶ Opširnije o žrtvama rata vidi: Ivo LAH, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Statistička revija, 2-3, 1952., Bruno BUŠIĆ, *Ukupni demografski i ratni gubici u stanovništvu SFRJ na dan 15. 3. 1948. godine zbog rata*; u Jedino Hrvatska, Norval-Kanada, 1983., B. BUŠIĆ, *Žrtve rata*, u Jedino Hrvatska, Norval-Kanada, 1983., VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989., MIHAEL SOBOLEVSKI, "Prešućena istina-žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine", *Časopis za suvremenu povijest* (24), 1, Zagreb, 1992., BOGOLJUB KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, JOSIP JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb, 1998.

vaćati sve dostupne i relevantne podatke o žrtvama. Uz svako ime žrtve s ovog popisa otisnut je sitnim pismom broj s više znamenaka, za koji priređivač nigdje ne daje nikakvo objašnjenje. Može se samo pretpostaviti da je to kataloški broj komisije koja je obavljala popis.

U ovom popisu žrtava jasenovačke skupine logora izdvojena su samo tri lokaliteta i to Jasenovac (logor III. Ciglana), Stara Gradiška (logor V.) i Gradina kod Jasenovca. Treba reći da Gradina nije bila, niti je upotrebljavana kao logor, nego je bila stratište na kojemu su ubijani zatočnici, najviše Cigani (Romi).⁴⁷ Ostali logori jasenovačke skupine kao logor I. Krapje, logor II. Bročice i logor IV. Kožara nisu u ovom popisu izdvojeni kao posebni lokaliteti na kojima su stradavali zatočnici. Jedan od glavnih nedostataka ovog popisa je u tome (a činjenica da je poimeničan i sadrži osobne podatke žrtava trebala mu je biti najveća vrijednost), što za mnoge navodne žrtve logora Stara Gradiška i Jasenovac na mnogim mjestima nema niti jednog osobnog podatka, nego se navodi samo godina ubojstva u Staroj Gradiški i Jasenovcu, što je najuočljivije kod Cigana (Roma), (npr. str. 1070, u kotaru Vrbovec: *Cigan (x) ubijen od ustaša 1942. godine u logoru Jasenovac*). U ovom popisu na nekim mjestima je nazočan i problem mijenjanja nacionalne strukture žrtava logora. Tako su osobe koja nose očigledno muslimanska imena i prezimena, ponekad upisane kao Srbi, Hrvati ili Cigani (Romi). Isto tako osobe koje potječu iz hrvatskih nacionalno homogeniziranih mjesta u Lici, Kordunu i Baniji i koja nose očigledno hrvatska imena (Ivan, Franjo) i prezimena (Jurković, Kovačić) nisu upisane kao Hrvati, nego je njihova nacionalna pripadnost izostavljena, čime su automatski prebačeni u skupinu nacionalno neidentificiranih i time se umanjuje ukupan broj žrtava hrvatske nacionalnosti stradalih u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. Isto tako dodatne nejasnoće i time podlogu za razne manipulacije stvara oznaka XX kod nekih žrtava logora, bez imena, prezimena ili nekakvih drugih podataka o identitetu (npr. oznakom XX bez ikakvih podataka označeno je na str. 1049., 69 osoba u virovitičkom kraju). Takvim oznakama osoba čije je postojanje i likvidaciju u logorima nemoguće dokazati, broj žrtava jasenovačke skupine logora značajno se umnožava.

U ovom popisu uočljiv je i problem tzv. interniraca, pretežito Židova koji su uvršteni u ovaj popis žrtava. Oni su dovedeni u logore Stara Gradiška i Jasenovac, ali su odatle odvedeni, najčešće preko Zemuna u druge nacističke logore po Europi, a najčešće u logor Auschwitz i tamo bili likvidirani.

⁴⁷ Donja Gradina, selo desno od ušća Une u Savu nastanjeno srpskim stanovništvom, koje su ustaše ispraznile. S logorom III. Ciglana u Jasenovcu bila je povezana skelom. 1964. godine antropolozi su pod vodstvom dr. Alojza Šercelja, napravili ručnom, spiralnom bušilicom, 130 bušotina na do tada 120 obilježenih grobnica. Antropolozi i sudski vještaci su se složili da rezultati istraženih sondi ne mogu dati stvaran broj žrtava u Gradini jer je istražen tek manji broj od 200 obilježenih grobnica. Utvrđeno je da se u svih šest grobnica zajedno nalaze posmrtni ostaci 289 osoba. *V: J. JURČEVIĆ, n. dj. 60.*

Manjkavost ovog popisa je i u tome što u njemu nema osoba koje su prema svim dokazima i iskazima izgubile život u Staroj Gradiški i Jasenovcu. Tako se od poznatijih zatočenika koji su izgubili život u logoru Stara Gradiška, primjerice prijeratni poznati bakteriolog Viktor Budicki iz Zagreba uopće ne nalazi na popisu žrtava iz Zagreba ubijenih u Staroj Gradiški i Jasenovcu.⁴⁸ Isti je slučaj i sa seljačkim piscem Mihovilom Pavlekom Miškinom, rodnom iz sela Đelekovca u Podravini kojeg također nema na popisu ubijenih iz ovog sela, niti u Staroj Gradiški niti u Jasenovcu.⁴⁹

Poseban problem žrtava jasenovačke skupine logora je jednako kao i čitavog popisa žrtava Drugog svjetskog rata, sačinjenog 1964. godine, što su njime obuhvaćene samo osobe koje su ubijene od strane poraženih fašističkih snaga. U njemu se ne nalaze osobe koje su ustaše ubile u logoru Stara Gradiška i Jasenovac, a koji su bili na visokim dužnostima u logoru (npr. ustaški poručnik Nemet),⁵⁰ ili su ubijeni u međusobnim obračunima ustaša izvan logora (npr. Stjepan Bosak u Bosanskoj Dubici).⁵¹ Također nema niti

⁴⁸ Dr. Viktor Budicki je na temelju denuncijacije da je britanski špijun za cijeli Balkan, poslan prvo u Jasenovac, a zatim u Staru Gradišku. U starogradiškom logoru osnovao je serobakteriološku stanicu, te je ustanovio da se tifus u logoru širi i iz zakuženih bunara, otkuda su zatočenici upotrebljavali vodu za piće i kuhanje. Uspio je u logor prokrijumčariti sredstvo za dezinfekciju "kaporit" te ga je potajno stavljaio u bunare u logoru i na taj način uništio bacile koji su uzrokovali tifus. Budicki se kasnije i sam zarazio tifusom koji unatoč njegovoj uspješnoj intervenciji nije bio sasvim suzbijen. Uspio je bolest nadvladati i preboljeti, ali su ga ustaše koje su sumnjale u njegovo djelovanje, otrovale injekcijom od čega je i umro. V. Budicki je inače bio potomak Ferde Budickog koji se prvi u Zagrebu provozao automobilom. Opširnije o dr. Budickom vidi: Đorđe MILIŠA, *U mučilištu pakla Jasenovac*, Zagreb, 1945, 254., Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konclagor na Savi*, Zagreb, 1999, 103.

⁴⁹ Mihovil Pavlek Miškina uhićen je 5. svibnja 1942. godine, u rodnom Đelekovcu, u Podravini, a u drugoj polovici svibnja dopraćen je vjerojatno iz Jasenovca u Staru Gradišku. U biografijama o njemu obično se navodilo da je ubijen u Jasenovcu. Pojedini preživjeli zatočenici i danas tvrde kako su čuli da je Miškina ubijen u Jasenovcu, zajedno sa slikarom iz Sarajeva Danijelom Ozmom. Međutim u svom iskazu danom Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Miroslav Filipović Majstorović u dijelu iskaza u kojem govori o pojedinačnim slučajevima ubojstva koja su se događala u vrijeme njegova upravljanja logorom Stara Gradiška spominje i ubojstvo seljačkog pisca Miškine za kojeg kaže da ga je ubio ili dao ubiti Viktor Tomić, ustaški potpukovnik i visoki funkcionar UNS-a. *Vidi*: I. JAKOVLJEVIĆ, *n. dj.* 63.

⁵⁰ Nemet, ustaški poručnik, osim što se isticao korektnim pristupom prema svim zatočenicima, nekoliko je puta intervenirao i kod logorske uprave za neke logoraše koji su tako izbjegli sigurnu smrt. Ustaše su kasnije 1944. godine Nemeta ubile (po nekim drugim verzijama Nemet se je sam objesio u Jasenovcu), jer nije dovoljno vjerovao u ustašku i njemačku pobjedu u Drugom svjetskom ratu. Bivši zatočenik Jasenovca i Stare Gradiške Đorđe Miliša je u svojoj spomenutoj knjizi, *U mučilištu pakla Jasenovac*, Zagreb, 1945., o njemu između ostalog zapisao: "neizmjerljivo dobar sa svim zatočenicima koji su ga nazivali "čaća". Zbog takvih i sličnih opisa pojedinih ljudi i događaja u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, ondašnje komunističke vlasti su Milišinu knjigu zabranile sudskim rješenjem 1945. godine.

⁵¹ Stjepan Bosak, ustaški satnik u prosincu 1943. preuzima dužnost zapovjednika starogradiškog logora. Bosaka je u travnju 1944. godine u Bosanskoj Dubici ubio ustaški poručnik Tomić, koji je kasnije po naređenju samog Luburića strijeljan.

osoba koje su pripadale ustaškom pokretu i bili na visokim odgovornim mjestima, a kasnije se razišli s tom politikom i dospjeli u logor, kao primjerice slučaj Vlade Singera.⁵²

Prema popisu žrtava rata 1941. - 1945. godine u ustaškom logoru Stara Gradiška ubijeno je ukupno 9.586 osoba. Prema tada iskazanoj nacionalnoj strukturi žrtava stradalo je:

Srba:	7.774
Židova:	923
Hrvata:	646
muslimana:	160
Slovenaca:	20
Crnogoraca:	3
Mađara:	1
Nac. neind:	58
Ostali:	1

U logoru Jasenovac prema ovom popisu stradalo je ukupno 49.602 osobe. Prema tada iskazanoj nacionalnoj strukturi žrtava stradalo je:

Srba:	26.170
Židova:	8.121
Hrvata:	5.900
muslimana:	789
Cigana:	1.471
Slovenaca:	174
Crnogoraca:	35
Makedonaca:	7
Mađara:	59
Nac. neind.	6.792
Ostali:	84

Uspoređujući stradale osobe u ova dva logora po nacionalnoj strukturi vidljivo je da od naroda koji su živjeli na području nekadašnje Jugoslavije, u logoru Stara Gradiška u odnosu na Jasenovac nije stradao niti jedan Cigan (Rom) kao niti jedan Makedonac.

Prema ovom popisu ukupno je u logorima Jasenovac-Stara Gradiška stradalo 59.188 osoba. Prema nacionalnoj strukturi stradalo je:

⁵² Ustaški emigrant Vlado Singer, porijeklom Židov, zauzimao je visoke položaje u UNS-u, ali je kasnije pao u nemilost vlasti NDH i bio zatočen prvo u Jasenovcu, a zatim je odveden u starogradiški logor. V. Singer se aktivno angažirao u poboljšanju uvjeta u logoru. Zbog takvog ponašanja u vrijeme kada je zapovjednik bio Stjepan Bosak, u njegovu sobu je ušlo troje ustaša, preobučениh u civilna odijela i zaklali ga. *Vidi: Đ. MILIŠA, n. dj. 311.*

Srba:	33.944
Židova:	9.044
Hrvata:	6.546
muslimana:	949
Cigana:	1.471
Slovenaca:	194
Crnogoraca:	38
Makedonaca	7
Mađara:	60
Nac. neid:	6.850
Ostali:	85

Zaključak

Na temelju svega izrečenoga može se zaključiti da se stvaran broj žrtava starogradiškog logora jednako kao i Jasenovca vjerojatno nikada neće moći utvrditi. Međutim, već sama činjenica da je čak i u suvremenoj srpskoj historiografiji došlo do određenih pomaka i da se prijašnje procjene o 700.000 i više jasenovačkih žrtava sve više odbacuju stvaraju nadu da će u skorijoj budućnosti biti moguće na temelju dosada izrađenih popisa žrtava Drugog svjetskog rata, pismenih odluka o upućivanju na prisilni boravak u logor, podataka u monografijama i publikacijama za pojedine regije i naselja te ostalih izvora biti moguće ustanoviti što točniji broj i Jasenovca i Stare Gradiške, ali i približno točan broj svih žrtava na području bivše Jugoslavije stradali u Drugom svjetskom ratu. Kako je istaknuo akademik Ljubo Boban “ako nije bilo moguće utvrditi broj žrtava koji je stvarno bio, brzo bi se moglo ustvrditi koliko ih nije bilo, prosto zato što ih nije moglo toliko biti, a s brojevima se poigrava. I to bi već bilo mnogo. Trebalo bi ustvrditi gornju i donju granicu i postepeno ih približavati”.⁵³ Kao što se može zaključiti na temelju rezultata iskapanja te izvora i dokumenata koji su bili predmet istraživanja u ovom radu, realno je pretpostaviti da je gornja granica broja žrtava starogradiškog logora oko 9.000.⁵⁴

U istraživanju podataka o žrtvama logorskog terora ne smije se zanemariti niti činjenica da se među ubijene ubrajaju i one žrtve koje u toku rata nisu izravno ubijene, nego su umrle od bolesti, iscrpljenosti i gladi. Pri istraživanju ove problematike posebnu pozornost treba obratiti i na činjenicu da su u nekim slučajevima iste žrtve popisane na dva ili više mjesta, čime se ionako

⁵³ Ljubo BOBAN, “Istina ne trpi kompromise”, *Danas*, br. 323, 26. IV. 1988. 37.

⁵⁴ Uzmemo li popis iz 1964. godine kao polazište i uvećamo ga za približno 40% do najviše 50% (do kojeg se dolazi usporedbom s nekim parcijalnim evidencijama), približit ćemo se brojkama do kojih je došao Vladimir ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1992. Žerjavić je došao do oko 80.000 do 90.000 žrtava za cijeli jasenovački kompleks. Žerjavić je procijenio da je u Jasenovcu ubijeno 48.000 do 52.000 Srba, 13.000 Židova, 12.000 Hrvata, 10.000 Roma. Vidi: Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *n. dj.* 342.

veliki broj žrtava dodatno umnožava i postaje ubojitim sredstvom za jednokratnu političku upotrebu. Zadatak povijesne znanosti i suvremene hrvatske historiografije je da zajedno s drugim srodnim znanostima istraži sve uzroke i činjenice koje su dovele do ovih i sličnih tragičnih događaja.

Summary

EXCAVATIONS ON THE SITE OF THE CONCENTRATION CAMP STARA GRADIŠKA IMMEDIATELY AFTER THE WORLD WAR II AND ESTIMATION OF THE NUMBER OF VICTIMS

The former Yugoslav and the present Serbian historiography have been continually submitting arbitrary assessments of the number Jasenovac camp victims. According to these assessments, approximately 600.000 to 700.000 people lost their lives in Jasenovac and around 75.000 in Stara Gradiška camp. The excavations carried out by the Government of the People's Republic of Croatia, accounts given by the survivors of the camps and the list of the World War II victims dating from 1964 and kept secret from the wider public, point to a reasonable conclusion that such estimates have been scientifically unsubstantiated and prejudiced and that the actual number of victims in Stara Gradiška and in Jasenovac, is twice as small than formerly estimated.

Taking into consideration the above information a possible conclusion can be drawn that the actual number of victims of both Stara Gradiška and Jasenovac camps will never be determined. However, the fact that modern Serbian historiography has recently made certain steps forward and that the former estimates of around 700.000 or more victims of Jasenovac are currently being abandoned, it is to be expected that, on the basis of existing lists of the World War II victims, written resolutions according to which people were sent to labour camps, facts in various monographs and publications for certain regions and settlements and other sources, it will become possible in the near future to establish as an accurate number of victims from both Jasenovac and Stara Gradiška camps as possible, as well as an approximate number of all victims of the World War II on the territory of former Yugoslavia. It is also to be expected, based on sources and documents examined in this article, that the maximum number of victims from Stara Gradiška camp is around 9.000.

When examining data on camp terror victims we must not disregard the fact that victims were not only those who lost their lives directly in the war but also those who died of various diseases, exhaustion and hunger. Analysis of this subject matter draws special attention to the fact that in some cases same people could be found registered in different places, which additionally increases the number of victims and thus represents a deadly weapon for one-time political use. History science and contemporary Croatian historiography has a task to investigate, joined with other related fields of science, all causes and facts which brought to such and similar tragic events.

(Prijevod sažetka: Romana Čačija)

Key words: Second World War, NDH/ISC (Independent State of Croatia), concentration camps, Jasenovac, Stara Gradiška, human losses, excavations, estimates.